տիմ և Աչքէնազիմ Հրեաներուն միջեւ խզումն այժմ կատարեալ է, և ո՛չ միայն տարբեր տաճարներ կ'երթան, այլ և իրարու համակիր չեն։ Սէֆարտիմները և անոնց մէջէն մանաւանդ սպանիական ծագում ունեցող Հրեաները ինքզինքնին գերադասելով կ'նկատեն Աչքէնազիմներէն, ըսելով որ հրէութեան մէջ իրենք կ'ներկայացնեն ֆիզիքական ու մտաւորական տեսակէտով գերազանց դիրք և հրեայ ազնուականութիւնը։ Ի մի բան, Լէհ Հրեան (Լեհչէ) կ'անարգուի ու կ'մերժուի իբր ազգաս ու մարդու վրայ բեռ եղող ազգական։ Ոչ միայն Արեւելքի, այլ և Հոլանտայի և Ֆրանսայի մէջ, Սէֆարտիմները կին չեն առներ Աչքէնազիմներէն, ու Ֆրանսայի մէջ Սէֆարտիմ ու Աչքէնազիմ բացայայտ պայքար կ'մղեն իրարու դէմ սեղանաւորական հրապարակին վրայ։ Այս հակառակութեան բուն պատճառն յայտնի չէ։ Ոմանք կլիմայի ու միջավայրի կ'վերագրեն զայն և ոմանք ցեղաբանական պատճառներու։ Սակայն ոչ մէկը ճիշդ է, և ճշմարտութիւնը կ'մնայ թաքուն։ Այլ իրողութիւնն այն է որ հրեայ այս երկու համայնքներուն հակառակութիւնն երեւան ելաւ հոս Ընդհանուր Ժողովի ընտրական գործողութիւններուն շուրջը։ Աչքէնազիմները պահանջեցին որ իրենց իրաւունք տրուի առանձին ընտրողական ժողով կազմելու և որոշ թուով երեսփոխան ընտրելու իրենց մէջէն, քանի որ աղէկ չէին ճանչնար Սէֆարտիմները, և չէին գիտեր թէ որո՛նք են անոնց մէջէն արժանաւոր ընտրելիները։ Սակայն, Խախամարանը, որ մերժած է զանոնք ճանչնալ իբր ուրոյն հասարակութիւն, թէև Աչքէնազիմներն ունին իրենց յատուկ տաճարներն և Սինակոկը, չընդունեց իրենց պահանջումը, և Աչքէնազիմները չմասնակցեցան ընտրութեանց։

Տեսնենք թէ տակաւին ի՛նչ խնդիրներ պիտի գան յուզել Հրեայ հասարակութիւնը։ Բայց սա իրաւ է որ Հրեան այլ եւս դադրած է առաջուան անտարբեր տարրն ըլլալէ։ Եռանդնաբորբ երիտասարդութիւն մը սկսած է գործել և պահպանողականի ու ազատականի պայքար մը սկսած է ծայր տալ, որուն եկած են խառնուիլ Սիոնականութեան ու Սէֆարտիմի ու Աչքէնազիմի կռիւները։ Այս հակառակութիւնն ո՛ր աստիճան օգտակար պիտի ըլլայ, ասիկա իրենց անկ է քննել անտարակոյս, բայց Խորհրդարանին մէջ կատարուած վիճաբանութիւններն և Թուրք մամուլին հրատարակութիւններն անշուշտ ազդեցութիւն մը պիտի ունենան զիրենք խոհեմութեան հրաւիրող՝ մանաւորապէս Սիոնական օտար տարրերուն դէմ, որոնցմէ ոմանց համար կ'ըսուի թէ պարզապէս բախտախնդիրներ են՝ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսացող։

ՊԱՐՈՅՐ Ռ. ՔԷՉԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՑՈՒՑԱԿԱՐԱՆ.— Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, յիշատակները, գրութիւնները, եւայլն։ Հայկական տպագրութեան 400-ամեայ յոբելեանի առթիւ կազմեց Վ. Գ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ։

Ա.

Մէկուկէս տարիէ ի վեր պրակ առ պրակ հրապարակ կուգայ այս երկասիրութիւնն որ կարեւոր պակաս մը լեցնելու կոչուած է։ Գործին ծրագիրն է չորս հատորներու մէջ խտացնել վերջին չորսհարիւրամեայ շրջանին մէջ ապրող բոլոր հանրային գործիչներու, գրական մշակներու, և ազգօգուտ գործունէութեամբ մը նշանակելի հանգուցեալ Հայերու կենսագրութիւնը, ճոխացած իւրաքանչիւր անձի դիմանկարովը, իր ձեռակերտներուն պատկերովը, իր ձեռագրին, գիրքերուն, թերթերուն, կոնդակներուն, եւայլն նմանահանութիւններովը։

Մինչեւ հիմա հրատարակուած է ժէ. պրակ, որք կ'պարունակեն 78 կենսագրութիւններ, 213 պատկերներով։ Այսքանն արդէն որոշ գաղափար մը կուտայ ծրագրին ու անոր գործադրութեան եղանակին վրայ։ Այս հրատարակութիւնը՝ Ցուցակարան անուամբ մկրտուած, աւելի ազգային թանգարան մ'է, ուր ամփոփուած են, ազգ. գործիչներու ատեն անդ ցրուած առարկաները, ձեռագիրները, ևն։ Միևնոյն ատեն առանց այբուբենական դասակարգութեան յատուկ անուանց բառարան մը կրնայ համարուիլ, և այս կերպով ալ ծառայել թէ՛ բանասէրին և թէ ժողովուրդին ձեռքին մէջ։

Իմ կարծիքովս՝ այս գործը նաև մէկ լրացուցիչը կրնայ համարուիլ Հ. Արսէն Վ. Ղազիկեանի հսկայ գործին՝ Մատենագիտութեան, որ 1512էն, այսինքն Հայ տպագրութեան սկիզբէն մինչեւ հիմա բոլոր հրատարակուած տպագիր աշխատութեանց ցուցակը կ'ներկայացնէ, աննախնթաց կատարելութեամբ և աւելի աշխատուած գործ մ'ըլլալու առաւելութիւնն ալ իր կողմն ունենալով։ Հ. Արսէն Վարդ. Ղազիկեան վերջին 400 տարիներու մէջ մամուլէն դուրս եկած գործերը կ'թուագրէ և կը դասաւորէ, մինչ Վահան էֆ. Զարդարեան կ'միտի թուագրել այդ ժամանակամիջոցին մէջ գործող անձերը, իրենց գործերովը։

Հ. Արսէն Վարդ. Ղազիկեանի գործը դասակարգուած է զանազան ձեւերով, նախ այբուբենական, յետոյ թուականի, և ապա հեղինակներու կարգով, մինչ Վահան էֆ. Զարդարեանի գործը զուրկ է այդ առաւելութիւններէն բնագիրին մէջ, սակայն գործին կցուած ցանկեր անշուշտ պիտի լրացնեն այս դասակարգութեան պակասը։ Գործին մէջ յիշատակուած բոլոր անուններուն մէկ ցանկը՝ անոնց գործածուած անդուտն էջերովը, կ'կարծենք թէ այս աշխատութեան անհրաժեշտ և անխուսափելի մասը կ'կազմէ։ Հոս հարկ է դիտել թէ Ցուցակարանն ալ ունի ամենաթանկագին առաւելութիւն մը, պատկերազարդ ըլլալու հարստութիւնը, որմէ զուրկ է Հ. Արսէն Վարդ. Ղազիկեանի գործը։

Ես համոզուած եմ թէ Վահան էֆ. Զարդարեան, ինչպէս իր Յառաջաբանին մէջ անկեղծօրէն և անսեթեւեթ կերպով մը կ'խոստովանի, բնաւ չպիտի կրնար հրատարակել այս գործը, եթէ ուզէր անոր մէջ ժամանակագրական կամ այբուբենական կարգ մտցնել։ Լաւագոյնը՝ արգելք պիտի ըլլար լաւին, և բնաւ լոյս չպիտի տեսնէր գործը։ Իր քննադատները, իբր գլխաւոր թերութիւն ուրիշ բան մը չգտան ըսելու և կարգախօսի մը հնազանդած ըլլալու պէս, միօրինակ կերպով կրկնեցին թէ գործը զուրկ էր դասակարգութենէ։

Ապահովաբար քննադատներու այդ բանակը կ'ուզէր որ Զարդարեան փորձէր այդ դասակարգութիւնը մտցնել, յետոյ զինքը խծբծելու համար։ Ծուղակ մը, որուն մէջ չէ ինկած հեղինակը, պահելով իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը։ Եթէ այբուբենական կարգը պահելու ջանար, օրինակի համար բոլոր Ա. տառով սկսող անձերուն կենսագրութիւնները պատրաստ չունենալով, կամ կարօտ ըլլալով նոր տեղեկութեանց, ժամանակ չպիտի ունենար կատարելագործելու, որով գործին ամբողջութիւնը պիտի վնասուէր։ Եւ երբ վերջը գրուած ցանկ մը այս պակասը կրնայ լրացնել, այս դասակարգութիւնն ինքնին անկարեւոր պիտի դառնար և չպիտի արժէր անոր համար կասիլ։

Իսկ ժամանակագրական կարգը թերեւս բացարձակապէս անկարելի էր մտցնել գործի մը մէջ, ուր հետզհետէ պիտի ներկայացուին բազմաթիւ անձերու կենսագրութիւններ։ Եթէ ծնունդը հիմ պիտի կազմէ այդ ժամանակագրական դասակարգութեան, շատ ու շատ են անոնք, որոնց ծննդեան թուականները ճշդել պարզապէս այսօր անկարելի է։ Եթէ մահուան թուականները պիտի ծառայեն իբր կարգ, ասիկա ալ անկարելի է, վասն զի ասոնք ալ շատ անգամ կարելի չէ ճշդել։ Իսկ եթէ դասակարգութիւն ըսելով կ'ուզեն խումբերու բաժնուած տեսնել անձերը, այսինքն՝ օրինակ, պետական անձերը զատ, գրագէտները զատ, և հանրային գործիչները զատ խումբերու վերածել, ասիկա ալ անկարելի է, զի մեր մէջ որոշ չեն այս բաժանումները։ Պետական անձեր ունինք որ առաջնակարգ ալ գրագէտներ եղած են։ Օրինակի համար Օտեանը ո՞ւր պիտի դնէինք։ Եթէ գրագէտներու դասակարգին մէջ դնէր, քննադատներ պատրաստ պիտի ըլլային իբր սխալ մատնանիշ ընելու և հակառակին համար ալ պնդելով, ճշմարտութենէն դուրս չեղած չպիտի ըլլային։ Հետեւաբար ասիկա իբր կարեւոր դերի մը մատնանիշ ընել անտեղի է։ Մանաւանդ պէտք է նկատել թէ ի՛նչ դժնդակ պայմաններու մէջ, ի՛նչ տաժանքով, և ի՛նչպիսի հալածանքներու, և ի՛նչ ընդհատումներու ենթարկուած է հեղինակին աշխատութիւնը։ Իր յառաջաբանին մէջ արդէն հեղինակը կ'պատմէ թէ ի՛նչ տրամադրութեան տակ 1887ին ձեռնարկած է այս գործին, թէ ինչպէս տասներեք տարիներու աշխատութենէն յետոյ, 1900ին անոր առաջին մասը Վենետիկի մէջ հրատարակուած է և չարաղէտ զուգադիպութեամբ մը, լրտեսի մը մատնութեամբ նոյն իսկ անոր հրատարակութեան օրը, ինքն ձերբակալուած է, և այս գործն իբր յեղափոխական գործ պատճառ եղած էր իրեն մէկուկէս տարուան բանտարկութեան դատապարտուելուն։ Այդ առթիւ իր բոլոր հաւաքած լուսանկարները, ձեռագիրները, և այլ կարեւոր տուղթներ, պիտանի մեծագոյն մասամբ իր այս աշխատութեան, փճացած էին, բացի անոնցմէ որք առաջուց Վենետիկ ղրկուած ըլլալով զերծ մնացած էին Համիտեան ոստիկանութեան ճիրաններէն։

1908ին՝ Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, իր ահագին աշխատութեան այդ ազատուած խլեակին, Վենետիկի մէջ պահուած մասերուն վերադարձուիլը, դարձեալ իր մէջն արթնցուցած է, իր հին կիրքն ու փափաքն և քսան տարի յետոյ, դարձեալ մարմին տալ ուզած է իր գաղափարին։

Ասոնք գիտնալ, բաւական պիտի ըլլար ամէնէն խիստ տրամադրութեամբ լարուած քննադատը զինաթափ ընելու, և քիչ մը աւելի ներողամիտ ոգւով մը դատելու իր գործը, բայց իբր անկողմնակալ քննադատ պիտի խեղդեմ իմ զգացումներս, և պիտի ջանամ անգիտանալ այս պարագաներուն, առանց աչառութեան ներկայացնելու համար այս գործին արժէքը։

Ցուցակարանին ամէնէն ուշագրաւ ու անթերի մասը, իր խնամեալ տպագրութիւնն և պատկերներու ճոխութիւնն է։ Մինչեւ հիմա հրատարակուած մասին վրայ հիմնուելով, պիտի տեսնենք թէ միջին հաշուով իւրաքանչիւր անձի կենսագրութեան կցուած են երեք պատկերներ, մեծ մասամբ գեղեցիկ։ Ասոնցմէ շատերը արտատպուած են արտասահման, իսկ Պոլսոյ մէջ շինուածներուն վրայ ալ կարելի եղածին չափ խնամք տարուած է։

Պատկերներու այս խնամքը միանալով տպագրութեան ու թուղթին գեղեցկութեանը, արդարեւ ճոխ ու գեղարուեստական հրատարակութեան մը դարձուցած գործը։ Սակայն գեղարուեստականին չափ կարեւոր է նաև գիտական խղճմտութիւնն այս տեսակ գործի մը մէջ, մանաւանդ երբ մէկը չի վաներ միւսը։ Ընդհակառակն, տեղ տեղ մին միւսը կ'լրացնէ, միևնոյն ատեն գաղափար մը աւելի տալով ընթերցողին և հետաքրքիր եղողին։

ԱՐՇԱԿ Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ԼՈՐՏ ՔՐՈՄԸՐ ԵՒ “ՖԷՄԻՆԻԶՄ„Ը

Լորտ Քրոմըր, Եգիպտոսի մէջ անգլ. նախկին ներկայացուցիչը, եռանդուն նախագահն է Ազգ. Դաշնակցութեան՝ կիներու ընտրական իրաւունքին դէմ։ Լորտ Քրոմըր յաճախ ըսած է թէ իր տարիքն ունեցող մարդու մը հաճոյքն է մտածածն ըսելու իրաւունք ունենալ և իր այս գաղափարը հաստատեց անցեալ իրիկուն Բէմպրիճի քաղաքապետութեան պաշտօնարանին մէջ ըրած բանախօսութեամբ մը. առանց կարեւորութիւն տալու իր անհանդարտ հակառակորդներուն, որք դեռ վերջերս զինքը կ'նախատէին «ստախօս» յորջորջելով։ Ունկնդիրներու մէջ կային բազմաթիւ ուսանողներ իրենց համազգեստներով. նաև շատ մը ուսանողուհիներ՝ չափական գիտութեանց, իրաւաբանութեան, բնական գիտութեանց. ոմանք միակնոցով կ'դիտէին իրենց հակառակորդը. իսկ ամենքն ալ կ'եռացնէր «Ֆէմինիզմ»ի գաղափարը։ Ազնուական տիկիններ ալ կային խուռնադէմ. նաև տարիքոտ ճէնթըլմէններ, կէս բոլորակ մը կազմած։ Լորտ Քրոմըր ոտքի վրայ է, իր ունկնդիրներուն դէմը կեցած. կ'խօսի առանց շարժուձեւի, միակնոցը ձեռքը. քիչ մը կորաքամակ է։ Կ'ըսէ.— «Տիկին Սթիլ (կիներու ընտրական իրաւունքի նշանաւոր պաշտպան մը) զիս կ'հարկադրէ ըսելու թէ ճշդիւ տարբերութիւնն ի՛նչ է երկու սեռերուն միջեւ։ Հարցում մը որուն առանց մեծ յոգնութեամբ մը անշուշտ մեզմէ իւրաքանչիւրը պիտի պատասխանէր։ Տիկին Սթիլ դիտել կուտայ թէ կան կիներ որք շաբաթն երկու անգամ կ'ածիլուին։ Չէի գիտեր, բայց տիկին Սթիլ ինձմէ աւելի տեղեակ է։ Միայն դիտել կուտամ թէ այդ տեսակ ցաւալի պէտք մը չի կրնար կինը հաւասարեցնել այր մարդուն, նոյն իսկ ածելիին տեսակէտով, վասն զի այրերէն շատերն երբ մօրուք չունին, հարկադրուած են գէթ շաբաթն եօթն անգամ ածիլուելու։» Ունկնդիրները խնդացին, բայց զինընկեց չեղան։ Հազիւ թէ Լորտ Քրոմըր տիկին Բէնքըրսթի անունն արտասանած էր, հակառակորդ խումբս սկսաւ ծափահարել և ատենաբանին խօսքերն անլսելի եղան։ «Ֆէմինիսթ»ներու բանակն երկու մասի բաժնուեցաւ. ամէնէն հոծ հաւաքոյթը սրահին խորն՝ աջ կողմն էր. առջեւ մասն ու ձախ կողմը նստած էին հետաղօտիչ խումբերը՝ փոքրիկ ուսանողուհիներ՝ մաշտակէ «Թօքեր»ով, որք ինքզինքնին քաջարար կ'ենթարկէին թշնամիին կրակին։ Լորտ Քրոմըր գլուխը ծռած կ'սպասէ որ ծափահարութիւնները դադրին։ Նորէն կուտայ տիկին Բէնքըրսթի անունը. դարձեալ ծափահարութիւններ, բայց այս անգամ կարճատեւ։ Կատարեալ հաստատամտութեամբ կը կրկնէ այդ անունը, սակայն ներկաներն այլ եւս լուռ կ'ունկնդրեն. իր հաստատուն ողջմտութեամբը կ'պարզէ իր սիրած «թէզ»ը, վասն զի կատակի համար չէր որ իր առանձնարանը թողլով եկած էր այդ ընդարձակ սրահին մէջ դիմագրաւելու այդ չփացած ուսանողուհիներու յարձակմանց։ Բրիտանական կայսրութեան շահերուն անունով և իր բոլոր ոյժովը մաքառեցաւ քաղաքական հերետիկոսութիւն մը նկատած այդ գաղափարներուն դէմ։ Կիներուն երբ քուէի իրաւունք տրուի, առանց նշանակութիւնը պիտի ըլլայ Խորհրդարանին դուռներն անոնց առջեւ բանալ. Պետութեան նախարար ըլլալու իրաւունք տալ և անոնց յանձնել կառավարութիւնը կայսրութեան մը զոր պիտի չկրնան պաշտպանել։ Բնաւ համեմատութիւն մը չի կրնար ըլլալ այդ տեսակ փորձի մը և անոր միջեւ զոր հարկատու փոքր Պետութիւններ կրցած են ընել, օրինակի համար Աւստրալիա։ Իգական ազատագրման շարժումին աւելի կամ նուազ գիտակից նպատակն է անգլ. կինը հետզհետէ հեռացնել իր բոյնէն ու զաւակներէն։ Վիճակագրութիւնները ցոյց կուտան թէ մանուկներու մահերը կ'շատնան այն տեղերն ուր ժողովուրդին կիները չեն սնուցաներ իրենց զաւակները։ Մնաց որ անգլ. կիներու մեծամասնութիւնն անշուշտ հակառակ է քուէի իրաւունքի և նախամեծար կ'համարի մայրութիւնը։ Լորտ Քրոմըր յարեց թէ առանց մեծամասնութիւնն եթէ ուզ… ալ քուէարկել, իր կարծիքը բնաւ… չփոխուիր։ Ուսանողուհիները կ'… իրենց աթոռներուն վրայ, բայց չէին… զօքեր։ Կ'երեւայ թէ չունէին անպարկեշ… յանդգնութիւնն այն կիներուն որք ընտ… րական իրաւունքի իրենց պահանջում… ատեն չեն վարանիր փողոցին մէջ…

Կատարելի՛ք անհուն աշխատութիւն մը կայ գիւղերուն մէջ, օգտակար ու բեղմնաւոր աշխատութիւն մը որ կորսուած աշխատութիւն մը չպիտի ըլլայ բնաւ։ Կ'ուզէ՞ք երկիրը փրկել, գիւղերուն դարձուցէք ձեր ուշադրութիւնը, կառավարողներ և ազգասէրներ. քաղաքներու հոգն իրենց թողուցէք, անոնք չափահաս են, իրենց պէտքերը տեսնելու և հոգալու համար. բայց գիւղերն իրական և դրական օժանդակութեան պէտք ունին, պէտք ունին դրամագլուխի, մատչելի պայմաններով, շահագործելու համար իրենց հողերը, բազմացնելու համար իրենց կենդանիները. պէտք ունին բժիշկներու և դեղի, հիւանդութեանց պատճառներուն մասին լուսաւորուելու և զանոնք դարմանելու համար, բժիշկի և դեղերու, մատչելի պայմաններով, վասն զի գիւղացիներուն համար, յաճախ, շատ դիւրին է մեռնիլ քան թէ դիմել բժիշկներուն։ Պետութիւնը պէտք է դիւրացնէ գիւղային կեդրոններու մէջ բժշկական, առողջապահական և կենդանաբուժական սպասարկութիւնները, ինչպէս նաև օրինադրէ դատական ծախքերուն թեթևացումն և դիւրութիւններ տայ անոնց արագ կարգադրութեան համար։

Իսկ կրթութեան տեսակէտով, կայ ահագին և հսկայ գործ։ Գիւղացին, ինքնիրեն թողուած, չպիտի կրնայ իր ընտանիքին հոգերէն և առօրեայ զբաղումներէն վերջը բաւական միջոց գտնել և կարողութիւն ունենալ, իր բոլոր պէտքերուն հասնելու համար. Թող որ գիւղացին իր ճշմարիտ պէտքերուն գիտակցութիւնն ալ չունի, և չի գիտեր գործակցիլ և այդ տեսակէտներով զոհողութիւններ յանձն առնել։

Պետութիւնն և բարեսէրներ պիտի ջանան այդ գիտակցութիւնը չինել անոնց մէջ, արթնցնել նախաձեռնութեան ոգին, դիւրութիւններ տալով և աջակցութիւններ ընելով անոնց, տեսակ մը կանխավճար, զոր գիւղացին պիտի վճարէ անշուշտ և քիչ ատենէն իր աշխատութեանց արդիւնքներուն յաւելումովը և աշխատութեան մէթոտներուն բարելաւումովը։

Եթէ գիւղը չդառնայ մեր ուշադրութեան առարկայ, և քաղաքները շարունակեն միայն հոգածութեան կեդրոններ, գիւղացին պիտի թողու իր արտը, կենդանիներն ու գործիքները, ճամբորդութեան ցուպը պիտի առնէ և քաղաքները պիտի լեցուի, որով գիւղերը պիտի ամայանան, երկիրը պիտի կորսնցնէ իր գոյութեան յենակէտը, և քաղաքներն ալ չունենալով զիրենք սնուցանող և առատութը ապրեցնող գիւղացիութիւն, պիտի սնանկանան քիչ ատենէն և պիտի քայքայուի պետական և ընկերային կեանքը։ Գիւղացիութիւնը, քաղաքներուն մէջ, պիտի կորսնցնէ իր հոգիի և սիրտի մաքրութիւնները, անբարոյութիւնը պիտի առնէ խոշոր համեմատութիւններ և պիտի ըլլայ ընկերական կազմալուծում մը, որուն հետեւանքները գուշակել կարելի չպիտի ըլլայ։

Գ. ՄԽԱԼԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ.—Հ-յ եբե-ե-ի--եր-- կեն--ֆր--բի-ննէրը. ը---նկ-րնէրը, յե--ֆէրնէ-րը, ֆր--բի-ննէրը, է--յն։ Հ-յկ-կ-ն տ-պ-ֆր--բե-ն 400--մ-յ յ-բէլ-նի --էբ-էկ-ւ-ծ Վ. Գ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ։

Բ.

Դիմանկարներու համար ոչինչ ունինք ըսելիք, սակայն նամակներու, լրագիրներու, գիրքերու ճակատներու, և կոնդակներու են. Նմանահանութիւնները, — որոնք գործին ամէնէն հրապուրիչ մասը կ'կազմեն —, չեն ներկայացուած գիտական ընթանիշիր խղճմտութեամբ, նշանակուած չըլլալով անոնց ամէն մէկին տակ թէ քանի՛ անգամ փոքրցած են, կամ ուրիշ կերպով մը անոնց իսկական օրինակներուն մեծութիւնն ի՛նչ է։ Ասիկա այնքան դժուար բան մը չէր. իւրաքանչիւր պատկերի տակ բազմապատկութեան նշանի մը երկու կողմերը դրուած երկու թիւեր, որոնց գաղափար մը պիտի տային իսկականի մեծութեան վրայ, որ հիմա անորոշ մնացած է։ Դարձեալ գիտելի է որ նամակներու և ձեռագրաց նմանահանութիւններն այնքան փոքրցած են, որ տեղ տեղ կարդալ շատ դժուար է, չըսելու համար անկարելի։ Մանաւանդ հարկ է խնայել ընթերցողին աչքերը, գէթ անընթեռնլիներուն քով անոնց բովանդակութիւնը կրկնելով տպագիր, ինչպէս Աբգար դպիրի գրին համար գործադրուած է գործին ժէ. րդ պրակին մէջ։

Գալով գործին ամբողջական համադրութեանը, պէտք է ըսել թէ հոս ներկայացուածները կատարեալ կենսագրութիւններ չեն և ոչ ալ լիակատար ուսումնասիրութիւններ։ Նօթեր են, տողձներ են, որոնք ընդհանուր առմամբ մը, գաղափար կուտան այդ անձին գործունէութեան վրայ, երբեմն լրիւ, և երբեմն դժբախտաբար պակասաւոր։ Ինծի շատ հեռուները պիտի տանէր, մինչեւ հիմա հրատարակուած 78 կենսագրութիւններուն մանր մունր թերութիւնները, մոռցուած պարագաները, կամաւոր կամ ակամայ զանցառութիւնները, մատնանշելու փորձը, որ աւելորդ ալ աշխատանք մը պիտի ըլլար։ Հետեւաբար կ'նախընտրեմ ընդհանուր կերպով մը խօսիլ խմբագրական պակասութիւններուն վրայ, և անոնցմէ մանաւորապէս անոնց, որոնք ընդհանուր հանգամանք ունին բոլոր գործին համար։

Այդ թերութեանց ամէնէն գլխաւորն է, մեթոտի չգոյութիւնը, որ զգալի պիտի ըլլայ, նոյն իսկ պարզ թղթատման մը ատեն։ Ցէշ--դ--է--ըր--նի մէջ՝ ուր պիտի խօսուին է--րէւ էշ--ծէն ու-է ու-- --ն-յէր-- կեն--ֆր--բի-նները և այդ իսկ պիտի կազմէ գործին ամէնէն նշանակելի կողմը, բնական է թէ բնաւ քննասիրական ոգւով կազմուած կենսագրական ուսումնասիրութիւններու չենք սպասեր։ Սակայն հարկ է ու անհրաժեշտօրէն պէտք, որ հեղինակը, իր աչքին առջև ունենայ ընդհանուր սկզբունք մը, և որոշ ձևի մը վրայ խմբագրէ բոլոր կենսագրութիւններն ալ։ Ասոր համար նախընտրելի ձևը պիտի ըլլար ընդունիլ, կենսագրական բառարաններուն ընդունած կամ կառավարական պաշտօնատանց մէջ, պաշտօնեաներու համար բացուած, կենսագրական տոմարներու ձևը (*)։

Այս ձևով գործին մէջ միօրինակութիւն մը հաստատուած պիտի ըլլար և հեղինակը պիտի ազատէր գնահատութիւններ և քննադատութիւններ ընելու հոգէն և շատ անգամ նոյն իսկ աւելորդաբանութեանց մէջ իյնալու պատահականութենէն։ Եւ մատենագիտական մասը կցուելով այս ամփոփ տեղեկութեանց — այսինքն այդ անձին վրայ մինչև այն ատեն եղած հրատարակութեանց ծանօթացումը —, ինչպէս նաև անտիպ մնացած ձեռագիրներէ քաղուած տեղեկութիւններ, կամ անծանօթ մնացած վաւերագիրները, ագուցելով այս տողերուն, գործը պիտի ըլլայ կատարելապէս մեթոտաւոր աշխատանք մը։

Վահան Զարդարեան, այս տեսակ ընդհանուր ձևի մը վրայ չէ կազմած իր կենսագրութիւնները, որով համեմատութիւնն ալ չէ պահուած իր գործին մէջ։ Ամենանշանաւոր և ամենաբեղմնաւոր կեանքերու կենսագրութիւնները քանի մը տողերու մէջ ամփոփուած են յաճախ, մինչ աւելի երկրորդական անձերու համար աւելի տեղ տրուած է։ Այս մասին բնական է թէ աղբիւրներու ճոխութիւնն ալ իրենց դերն ունին, սակայն ես գիտեցի որ ընդհանուր սկզբունքի մը պակասն է որ տեղի տուած է այս տեսակ տնհարթութեանց։ Շատերէն մէկ օրինակ մը տալու համար ըսեմ թէ՝ Նարպէյ Խորէն Արքեպիսկ.ի համար տրուած տեղը ամէն համեմատութենէ դուրս է և պիտի համարձակիմ ըսելու թէ թերևս Զարդարեան, հրապուրուած ու ներշնչուած հանգուցեալ եպիսկոպոսին կեանքին ներշնչող մասերէն, տարուած է քննական— ուսումնասիրական կենսագրութեան մը ճոխութեան հասցնելու իր կենսագրութիւնը, որ արդարև շահեկան, սակայն համեմատական չէ օրինակի համար նոյնքան նշանակելի ուրիշ եկեղեցականի մը՝ Օրմեան կաթողիկոսի վրայ գրուածներուն ընդարձակութեան հետ։ Եւ չմոռնամ ըսելու թէ՝ Օրմեան, կեանքի երկարակեցութեան և չարժման ու կենսունակութեան տեսակէտով աւելի ճոխ կեանք մը եղած է քան Նարպէյ եպիսկոպոս։

Այս մեթոտի պակասութեան մէկ հետեւանքն եղած է նաև երբեմն գործը ծանրաբեռնող աւելորդ մէջբերումներն, որոնք կրնային նշանակուիլ իբր շահեկան և նոյն իսկ չնչտուիլ, սակայն արդէն հրատարակուած կամ շատ ծանօթ ըլլալնուն համար, պէտք չէր որ ամբողջ արտատպուէին։ Այսպէս Օսկանի գրածն և Պէրպէրեանի խօսածը Թեաթիպեանի մասին, պարապ տեղը ծանրաբեռնած են գործը։ Իսկ բնաւ ոևէ առարկութիւն չէ կարելի ընել, այլ նոյն իսկ պատուով և մասնաւոր գնահատութեամբ պէտք է յիշատակել արտագրութիւն այն էջերուն որոնք անծանօթ մնացած են — ինչպէս արտասահմանի մէջ հրատարակուածները —, նաև անտիպ մնացած զանազան վաւերագիրներու, որպիսիք են՝ կոնդակներ, նամակներ, հրովարտակներ և այս կարգի ուրիշ յիշատակներ, որոնք վերին աստիճանի պատուաբեր են հեղինակին համար։ Ընթերցողը զանոնք կ'պարպէ իր ջանադրութիւններուն, աշխատութիւններուն և պրպտումներուն, և անշուշտ քիչ հաճոյքով չէ որ պիտի ըմբոշխնէ կորուստի դատապարտուելու կոչուած այդ յիշատակարաններուն փրկուած պատճէններն և յաճախ նմանահանութիւնները։ Բաց ի մեթոտի պակասէն, տեսնուած թերութիւնները շատ աննշան են։ Ասոնց մէջ առաջին տեղը, ես պիտի տամ, երբեմն աղբիւրներու պակասութեան։ Հեղինակն երբեմն աչքէ վրիպեցուցած է այնպիսի հրատարակութիւններ, որոնք իր գործին կարևոր էին և զայն թերևս պիտի լրացնէին։ Կենսագրութեանց առջևը նշանակած աղբիւրներն երբեմն պակասաւոր են։ Այս պակասութիւնն իրեն արդարացուցիչ կողմն ունի։ Հեղինակին յաճախակի բանտարկութիւններն և իր ձեռագիրներուն ամբողջական գրաւումն յետոյ երկրորդ անգամ աշխատիլը և այն հալածիլը, որ տպագրութեան համար գտնելու ստիպուած է, երկու գլխաւոր արդարացումներն են, և չարժեր որ ինքը խածնուի այս մասին, երբ անիկա գործին ամբողջութեան չի վնասեր։ Երկրորդը՝ իր վճռականութենէ խուսափիլն է։ Հոն ուր երկու կարծիք կայ, երկուքն ալ կ'ներկայացնէ, առանց իր կողմէն որը ճիշդ ըլլալն աւելցնելու։ Իբր կենսագիր իր վրայ պարտք կ'ծանրանար քննել իր սեփական միջոցներով, և իր եզրակացութիւնը միայն ներկայացնել։

Այսպէս օրինակի համար, Զարդարեան կ'վարանի ճշդել թէ Տոքդ. Քեաթիպեան անձնասպա՞ն եղած է թէ սպաննուած։ Եւ սխալ տեղեկութեան մը վրայ հիմնուած կ'հաւաստէ թէ Բերայի ընդհ. դատախազ Միխայիլաքի, հաստատած է սպաննուած ըլլալը։ Ասիկա սխալ է։ Տոքդ. Քեաթիպեան խաղամոլութեան հետևանքով ոչ միայն Էտիրնէի կուսակալութեան մէջ իր ունեցած սեփականութիւնները ծախելու ստիպուած էր, այլ նոյն իսկ պարտքի տակ մնացած էր։ Իր յուսահատ դրութեան հետևանքն եղած էր իր անձնասպանութիւնը, որ նոյն իսկ Բերայի ընդհ. դատախազ՝ յիշուած անձին միջոցաւ հաստատուած է, երբ հակառակ իր ազգականներուն դժկամակութեանը — վասն զի անոնք իբր սպաննուած թաղման կարգ կատարել տալ կ'ուզէին — յուղարկաւորութենէն քիչ առաջ յանկարծ խուզարկած է Քեաթիպեանի տունն և անոր անձնասպան ըլլալուն փաստը կրցած է ձեռք բերել։ Այս բացայայտ իրողութիւնը չէր կրնար իբր կասկածելի ցոյց տրուիլ։

Իսկ երրորդը՝ անկողմնակալ կենսագրի դերին մէջ չմնալու տկարութիւն ունենալն է։ Այս մասին օրինակ մը միայն բաւական պիտի համարիմ։ Շահնազարեան Վ.ի կենսագրութեան մէջ, այնքան ներբողներ շռայլուած ատեն, մոռցուած է նաև նշանակել իր մէկ յանցանքն, որ թէև մթագնելու երևոյթ ունի ամբողջ պատկերը, սակայն իրողութիւն մը ըլլալուն համար պէտք է նշանակուի, իբր վարդապետին տկարութիւնը։ Շահնազարեանի ամէնէն թունդ պաշտպանները չեն կրցած ուրանալ թէ անիկա Էջմիածնէն շատ պարզ ու ներելի չարժառիթներով չէ որ մեկնած էր և ի զուր չէր որ Ներսէս Աշտարակեցի զինքն հետապնդած էր, հալածելով զայն ամէն ուրեք։ Դրամական զեղծում մը կամ իւրացում մը կայ հաստատուած իր կողմէն և իբր խղճամիտ ու անկողմնակալ կենսագիր հեղինակին պարտքն էր այս պարագան յիշել։ Զարդարեան լռութեամբ կ'անցնի, թերևս ուզելով անաղարտ ցոյց տալ նշանաւոր վարդապետին կեանքը։

Սակայն՝ այս պակասութիւններով հանդերձ, որոնք հազուագիւտ կերպով կ'կէտկէտեն իր գործը և որոնք անխուսափելի են այնքան ստուար գործերու մէջ, հեղինակը յաջողած է ամբողջութիւն մը երևան հանել որ պատուաբեր պիտի ըլլար ո և է հեղինակի, մանաւանդ այսպիսի շրջանի մը մէջ, ուր ստուար նշանակելի աշխատութիւններ գրեթէ բոլորովին չեն հրատարակուիր, — մանաւանդ այս տեսակ բազմածախս գործեր —, և հին հեղինակներու գործերուն ընդօրինակութիւնները՝ իբր նոր գործեր հրապարակը կ'ողողեն։

Հետեւաբար փափաքելի է որ իր աշխատութիւնը, զոր առաջադրած է աւարտել 1912ին, ճիշդ Հայ տպագրութեան 400ամեակի տարին, զարդն ըլլայ այն հանդէսին մէջ, որ ի պատիւ և ի պարծանս Հայ ժամուլին չորսհարիւրամեայ գործունէութեան տօնել մտադրուած է 1912ին, նոյն իսկ նախաձեռնութեամբ Ցէշ--դ--է-ր--նի հեղինակին։ Սակայն՝ մինչև 1912 հասցնելու համար, հարկ պիտի ըլլայ որ հեղինակն աւելի մեծ զոհողութիւններու ենթարկուի, զի ինչպէս կ'տեսնուի, յաջորդ երկու հատորներուն և քիչ մ'ալ աւելիին համար միայն մէկ տարի ժամանակամիջոց ունի, և ասիկա խիստ քիչ է։

ԱՐՇԱԿ Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՎԵՐՋ

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Քանի մը ամիսներ առաջ երբ տակաւին Տ. Կոմիտաս Վարդ. Պոլիս չէր հասած, Կիրակի օր մը Պէյօղլուքաէրէի ազգային եկեղեցին գացինք աղօթելու, և հոնկէ դուրս ելանք անէծքներով։ Այս ավնուական պատարագի ամարանցի տաճարն այնպիսի անհաճոյ տպաւորութիւն մը թողուց մեր վրայ, անոր երգեցողութեան խառնիճաղանճ հակադաշնակութիւն այնպէս գրգռեց մեր ջիղերն որ մենք ուխտեցինք քշտի, ծեծղայն պօռալու, և ամէն տեսակ թաթարական ու քրդական ռնգային եղանակներուն դէմ պայքարիլ մեր կարողութեան չափով։ Մենք Տ. Կոմիտաս Վարդ.ի գործն Էջմիածնի և Կովկասի մէջ տեսեր էինք, և հաստատ համոզում ունէինք որ հոս ալ ամէն դժուարութեանց դէմ պիտի յաջողի. ուրեմն և երեք անգամ ծեծեցինք Բէ--ը--ն-է--ի մէջ սա հարցը՝ թէ «Տ. Կոմիտաս Վարդ.էն ինչպէս կրնանք օգտուիլ»։ Այժմ հաճութեամբ կ'գիտենք որ շատեր մեզ գաղափարակից են եղեր և մասնաժողով մը արդէն կազմուեր է, գործելու այն ուղղութեամբ զոր մենք ժամանակին բրինք անցեալ ամիսն սկիզբը։ Կ'մաղթենք անոր ամէն յաջողութիւն, յիշեցնելով մասնաժողովին թէ Տ. Կոմիտաս Վարդ. բոլոր հայութեան կ'պատկանի և անոր գործունէութիւնն այնպէս պէտք է կազմակերպուի որ բացի Պոլիս, միւս քաղաքներն ալ օգտուին անոր աշխատանքէն. Նիկոմիդիա իր հարիւր հազար գաղութով, Զմիւռնիա, Տրապիզոն և միւս կեդրոններն ալ մասնակցելու իրաւունք ունենան։ Ցարդ Վարդ.ին գործին դէմ նախապաշարումներ վերցան. երբ երբեմն հակառակորդի ձայն մը կ'լսուի տակաւին, զայն ալ բարձրացնողը խեղճ տրդացուներն են, որ երաժշտութենէ իրենց գաղափարներն առած են թաղային սրճարաններու և գինետուններու մէջ, ինչ ––լրու խումբերէն և գուցէ կ'երեւակայեն թէ երաժշտութիւն ըսուածը միշտ ան է զոր իրենք տեսեր են անքաժան գինեմոլութենէ, որովայնի և իրանի պարերով։ Այս պատճառաւ է որ երկար սիւնակներ կ'գրեն հաստատելու որ կղերի մը համար պատշաճ չէ համերգ սարքել կամ համերգի ատեն ներկայ գտնուիլ։ Մենք այս խորհրդաւոր վարդապետութիւնը չենք հասկնար։ Ինչո՞ւ պատշաճ չէ կղերին տիկիններու և օրիորդներու հետ միասին համերգի ատեն ներկայ գտնուիլ։ Երեւակայուած վտանգն որո՞ւն համար է, կղերին թէ կիներուն համար։ Honni s it qui mal y pense. Մենք աւելի կ'յարգենք թէ՛ մեր կղերն և թէ կիները, և չենք ուզեր հաւատալ թէ մին կամ միւսը կրնան գայթակղիլ իրարու ներկայութենէն։ Հայ կրօնաւորի մը օծումն ալ երբեք աւելի պատուաւոր ուսերու վրայ չի նստիր, որպէս Կոմիտաս Հօր վրայ, երբ կ'աշխատի ազգային հանճարի կարեւոր ճիւղ մը մշակել և ընդհանրացնել մեր մէջ։ Թող մասնախումբն և Կոմիտաս Վ. իրենց գործը շարունակեն, հակառակորդները թող իրենց կոկորդը երգեն։

Մենք այս խնդրոյն յաջողութենէն քաջալերուած, կրկին կ'անդրադառնանք Դաւկասեան կտակին շուրջ, յուսալով որ հոս ալ շուտով գաղափարակիցներ կ'գտնենք ստուար թիւով։ Մեր տեսակէտով, ազգային անդառնալի կորուստ մ' պիտի ըլլայ, եթէ մայր-գումարին կարեւոր մէկ մասը նիւթական շէնքի մը վրայ մսխուի, և այս կորուստին առաջքն առնելու նպատակաւ գրեցինք մեր կարծիքները մանրամասնօրէն՝ բացատրելով խնդիրը։

ՏՈՐԳ. ՊԱՃԻԿ

ՄԵՔՍԻԿԱ

Բարիզի քաղաքական գիտութեանց վարժարանին նախկին աշակերտներու Ընկերութիւնն այս միջոցիս հրապարակախօսութիւններ կ'կազմակերպէ արտաքին քաղաքականութեան արդիականութիւն ունեցող խնդիրներու վրայ։

Իբրև ամէնէն աւելի արդիական, նկատի առնուած են Մեքսիկայի դէպքերը։ Իշխան Ռօլան Պօնաբարթ և կոմս Մօրիս տը Բէրինի անցեալներն հրապարակախօսութիւն մը կատարեցին այդ խնդրոյն վրայ, ի ներկայութեան բազմաթիւ ունկնդիրներու, քաղաքական գիտութեանց վարժարանին մէջ։ Իշխան Ռօլան Պօնաբարթ յիշեց Մեքսիկայի պատերազմը. ըսաւ թէ այդ պատերազմին փորձը ցոյց կուտայ որ եթէ պարագաները Մեքսիկացիներուն անհրաժեշտ կ'ընծայէին ինքզինքնին պաշտպանել իրենց երկիրն արշաւողի մը դէմ, այդ միևնոյն արիութեամբ պիտի մարտնչէին Ֆրանս. զինուորներուն դէմ, որք առաջին եկողներուն չէին։ Իշխանն յարեց.—«Ֆրանս. միջամտութիւնն արդիւնք էր հաւասարակշռութեան գաղափարին։ Նաբոլէոն Գ. կ'ուզէր Ամերիկայի մէջ տիրող տէրութեանց հաւասարակշռութիւնը։ Ճիշդ էր Նաբոլէոնեան այդ գաղափարը. անհաճոյ հետեւանքներ ունեցաւ, մեր բանակը տկարացուց և արգելք եղաւ Հռենոսի վրայ գործելուն, սակայն ամերիկեան ու մեքսիկեան տեսակէտով այս գաղափարը սխալ չի կրնար նկատուիլ, ինչպէս երբեմն ըսողներ գտնուած են։ Տխա՜ղ նախագահին գործը — մաղթենք որ անձնական բան մը եղած չըլլայ — կ'ջանայ որ Մեքսիկացիներն իրենք իսկ իրականացնեն այդ հաւասարակշռութիւնը։ Մեզ պիտի ըլլայ կասկածիլը թէ այդ ժողովուրդը պիտի քանդէ դժուարաւ հաստատուելիք բարգաւաճումի ու հաւասարակշռութեան գործ մը։ Մաղթենք որ չընկղմի հիւսիսային կողմէն հաւանօրէն ծագելիք փոթորիկի մը մէջ։»

Կոմս Մօրիս տը Բէրինի շահեկան տեղեկութիւններ հաղորդեց Մեքսիկայի մէ այս միջոցիս տ'ուղի ունեցող շփոթութեան վրայ։ Կոմսը, ըսելէ յետոյ թէ իր կարծիքով եղածը յեղափոխութիւն մը չէ հապիւ ապստամբութիւն մը, յարեց. «Արդարև կարելի՞ է յեղափոխութիւն կո չել տեղական ապստամբական շարժո մը զոր կ'վարէ ընտանիքի մը տղան, մը մոլորած եւ անիշխանական գաղափա ներով տոգորուած, թէև միլիոնատէր։ Մէ քանի լրագիրներ արդէն զօրավարի ա ղոս տուին անոր, անշուշտ անգիտանալ որ այսօր Մեքսիկայի, ինչպէս նաև գ ուորական մեծ ազգերու մէջ, այդ ա ղոն արժէք մ'ունի և թէ զայն կրե համար պէտք է զայն շահած ըլլալ իբ զինուոր։ Մատէրօ (վերը յիշուած ա տատիրական փարիչը.) որուն նախագահ թեան ընտրելութիւնը ծիծաղ առաջ բերէ, և ոչ մէկ լուրջ կուսակցի աջ

(*).— Ս. Էջմիածնայ մէջ ալ Սինոդին տրամադրութեան տակ կայ տոմար մը, ուր մի բառ մինչև և յաջորդաբար կ'նշանակուին ամէն մէկ եկեղեցականի ծնունդն, ձեռնադրութիւն, և ստացած վարձատրութեանց թուականներն և հետզհետէ վարած պաշտօնները։ Այս կենսագրական էջերն Էջմիածնայ մէջ սովորութիւն եղած է կոչել «Ցուցակ ծառայութեանց»։